

*Шпильова Ю.Б.,**к.е.н., с.н.с.,**Інститут економіки природокористування та сталого розвитку
Національної академії наук України**Ільїна М.В.,**к.соц.н., с.н.с.,**Інститут економіки природокористування та сталого розвитку
Національної академії наук України*

ЗНАЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ІМПЕРАТИВУ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ОРІЄНТИРІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті розкрито сутність теоретико-філософського поняття «екологічний імператив». Визначено зміст і наповнення екологічного імперативу залежно від часу і досягнення поставлених цілей. Обґрунтовано, що процес розвитку екологічного імперативу набуває характеру неперервного нарощування нових, удосконалених правил економічної та неекономічної взаємодії індивідів на основі тих, що вже завершили свій цикл.

Ключові слова: імператив, екологічний імператив, категоричний імператив, розвиток суспільства, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Політика провідних країн світу, спрямована на нестримне нарощування темпів і масштабів виробництва зі зростаючим використанням невідтворюваних природних ресурсів, зумовила загострення еколого-економічних проблем. Їх вирішення більшість науковців убачає в ідеях сталого розвитку, що мають допомогти уникнути руйнування природного середовища і надати людству можливість розвиватися динамічно та збалансовано. Саме тому в процесі здійснюваних в Україні реформ необхідно приділяти особливу увагу екологічному складнику соціально-економічного розвитку держави. Одним із ключових чинників сталого розвитку і консолідації суспільства навколо вирішення екологічних проблем і поліпшення добробуту людей стає екологічний імператив. Дослідження науковців різних економічних шкіл усе частіше виявляються орієнтованими на аналіз екологічних імперативів та обґрунтування їх оптимальної системної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічній проблематиці присвячено достатньо праць багатьох українських і зарубіжних учених. Істотний внесок у її аналіз зробили відомі закордонні економісти: Дж. Адreonі, Т. Беррі, К. Гофма, І. Кант, Ф. Ларрен, М. Портер, Дж. Сакс, П. Тейяр, Е. Ле Руа, М. Мойсеев та ін. [1–7]. Серед сучасних вітчизняних авторів варто виділити О. Арзамасову, З. Вагаманюка, З. Герасимчук, В. Гриценка, О. Дорош, М. Дробнохода, О. Іншакова, М. Ковальчук, П. Ліпського, В. Павлова, І. Синякевича, Я. Столярчук, Ю. Туницю та ін. [8–12; 14–16]. Незважаючи на значний обсяг напрацювань у цій сфері, окремі аспекти визначення та ролі екологічного імперативу для розвитку суспільства залишаються актуальними і потребують подальшого вивчення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Екологічній проблематиці за її суттю та роллю в теоретичному фундаменті економічної науки притаманні тематична, функціональна та інструментальна різноманітність.

У контексті аналізу напрямів розв'язання найбільш актуальних екологічних проблем сучасної України наукового опрацювання потребують екологічні імперативи, які можуть слугувати філософським орієнтиром для формування теоретичної основи економічних досліджень у сфері природокористування.

Мета статті полягає у розкритті сутності теоретико-філософського поняття «екологічний імператив»; визначенні його місця й ролі в соціо-еколого-економічній системі сучасного суспільства; обґрунтуванні актуальних для України екологічних імперативів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під екологічним імперативом найчастіше розуміють форму заборон і обмежень, що розповсюджуються на будь-яку людську діяльність, для збереження живої природи, видового різноманіття планети, захисту навколишнього середовища від надмірного забруднення як безумовних пріоритетів.

Поняття «екологічний імператив» було введено в науковий обіг наприкінці 80-х років М. Мойсеевим і означало «ту межу допустимої активності людини, яку вона не має права переступати за жодних обставин» [1, с. 8]. Таким чином, автор запропонував новий принцип взаємодії людини з природою.

Термін «екологічний імператив» було введено за аналогією з Кантовим категоричним імперативом і в юридичному сенсі означав заборону або вимогу дотримуватися правил охорони довкілля, комплексу пріоритетних та обов'язкових до виконання обмежень діяльності людини. Актуальність терміну пояснювалася тим, що невиконання вимог імперативу може призвести до катастрофічних наслідків для людства [2].

У своєму дослідженні М. Мойсеев обґрунтовує необхідність формування сукупності заборон та обмежень людської діяльності через існування «забороненої межі»: «Люди вже відчували її існування, наближення до «забороненої межі» багато вже усвідомлюють як реальність (хоча більшістю, у тому числі представниками гуманітарних наук, таке твердження розглядається як «алармізм» – їм видається, що ця межа лежить за горизонтом)» ... «І я не бачу будь-яких непереборних труднощів у розробленні «кодексу взаємин виду Homo sapiens із рештою частиною планетарного біоценозу», точніше системи заборон, що спрямовують людську активність у певне русло» [3, с. 132]. На цій основі автор сформулював стратегію виживання людства в ХХІ ст.

Американський учений-природознавець Т. Беррі критикував соціальні інституції за їх нездатність забезпечити співіснування людини в гармонії з природним середовищем: «Довкілля не належить людській спільноті, а екологічний імператив не є

категорією, похідною від людської етики. Швидше навпаки, етика людини є похідною від екологічного імперативу, адже основна етична норма полягає у забезпеченні процвітання спільноти та кожної окремої людини в ній» [4, с. 105].

На думку Т. Беррі, екологічний імператив проявляється в етичній системі людства як вимога «руху сучасної індустріальної цивілізації від її нинішнього руйнівного впливу на Землю до більш м'яких форм співіснування» [4, с. 7]. Виходячи з широкого розуміння взаємозв'язку людини зі Всесвітом, екологічний імператив вимагає зміщення акцентів етичних засад – від антропоцентризму до екоцентризму – для відновлення рівноваги між людиною та біосферою. Г. Грін, доповнюючи ідеї Беррі, зазначав: «Нам потрібні закони, що визнають права інших, окрім людини, складників біосфери Землі, та етика, що дає людським спільнотам кодекс правил щодо взаємодії з природним середовищем» [5, с. 12].

В основі екологічного імперативу ці автори так само розглядали Кантовий категоричний імператив – вимогу діяти так, аби «максима волі однієї конкретної людини могла стати загальним законом» [6, с. 30]. Ю. Габермас розвиває це визначення: «Моральні заповіді є категоричними (безумовними) імперативами, що на пряму формулюють важливі норми, або імпліцитно мають до них певне відношення. Імперативний сенс таких заповідей полягає у їхній незалежності від суб'єктивних цілей та уподобань» [7]. Таким чином, Габермас відрізняє етичні цінності, що співвідносяться із самовизначенням індивідів та їхніх груп, від моральних, «категоричних» цінностей, що мають універсальне значення.

Другий принцип категоричного імперативу І. Канта стверджує: «Стався до людей (у своїй особі або в особі інших) завжди як до мети і ніколи – як до засобу» [6, с. 46]. Екологічний імператив, сформульований з урахуванням цього твердження, дає змогу змістити акцент у протилежний від антропоцентризму бік. Тоді екологічний імператив матиме вигляд: «Дій, сприймаючи світ навколо себе (неважливо, чи світ людей, чи світ поза людьми) завжди як мету і ніколи – як засіб».

Т. Беррі пропонує шлях до забезпечення життєздатності людства – такого стану його рівноваги з природним середовищем, який би повернув людину у звичну мережу взаємовідносин на планеті [4, с. 70]. З огляду на це та враховуючи другий принцип категоричного імператива Канта, екологічний імператив набуває такого формулювання: «Дій таким чином, аби сприяти життєздатності людської спільноти, зважаючи на її взаємозв'язок та взаємозалежність з екосистемами планети» [6]. Зрештою, екологічний імператив має знайти своє відображення у соціальних інститутах.

Подібні погляди на сутність екологічного імперативу притаманні і вітчизняним науковцям. Я. Столярчук зазначає, що екологічні імперативи – це обов'язкові, об'єктивно зумовлені принципи екологічної поведінки, напрями, форми і методи господарювання, механізми, інструменти і засоби їх реалізації, що мають обов'язковий характер, використовуються в межах створюваного правового поля та відображають суспільні інтереси [8, с. 273].

Одним із ключових чинників сталого розвитку держави і консолідації суспільства навколо вирішення екологічних та економічних проблем, на думку Ю. Туниці, стає екологічний імператив, який передбачає запровадження нового способу господарювання, наближеного до законів природи, раціональне використання, превентивну охорону і своєчасне відтворення якості умов природного життєвого довкілля та природних ресурсів [9, с. 146].

М. Дробноход зазначає, що екологічний імператив – це нагальна потреба дотримуватися законів природи, розуміти й беззаперечно сприймати вимоги й обмеження, що визначаються цими законами в усіх сферах життєдіяльності людини включно зі здоровим способом її життя [10]. Інші автори дотримуються подібних поглядів, акцентуючи при цьому увагу на окремих структурних елементах поняття екологічного імперативу: це сукупність умов, через які людина не має права переступити [11]; це заснована на законах природи й звернена до людського співтовариства вимога обмежити й зупинити землезнищувальну експансію й узгодити антропогенний тиск з екологічною витривалістю біосфери [12]. На думку Г. Білявського, екологічний імператив – звернена до людства вимога (подібна до закону моральної категорії) обмежити і зупинити згубне для природи господарювання й у своїй діяльності враховувати антропогенний тиск на довкілля й екологічну витривалість біосфери. Це дотримання всіх екологічних правил і вимог, обмежень і заборон, чинних і таких, що можуть виникнути у майбутньому, насамперед збалансованість виробництва з природою, співіснування техносфери й біосфери згідно з концепцією збереження та відтворення останньої [13].

І. Синякевич зазначає: «Для того щоб стабілізувати екологічні системи, необхідно антропогенну діяльність здійснювати в рамках економічних, екологічних, соціальних і духовних імперативів» [14].

Детальний аналіз заслуговують погляди П. Липського, який проблеми України окреслює через призму сукупності таких імперативів: подолання соціальної нестабільності, консолідація українського суспільства, зниження потенціалу конфліктів; збереження інноваційно-інтелектуального людського потенціалу, перетворення його у працюючий на благо українського суспільства капітал; подолання надзвичайно високої енергоємності ВВП [15, с. 21–22]. Також автор обґрунтовує поняття енергетичного імперативу як важливого складника екологічного імперативу, як методологічної основи екологічної безпеки та безпеки життєдіяльності сучасної людини [16]. При цьому одними з основних принципів сталого розвитку є жити в межах сонячної енергії; забезпечувати зменшення ресурсоємності та відходності національної економіки, збереження цінних чорноземів і раціональне їх використання; підвищувати ефективність соціального управління на всіх рівнях (державне управління, корпоративне, місцеве, громадське).

Актуальність запровадження більш жорстких вимог до антропогенної діяльності, що виражається екоімперативом, обґрунтовує значна увага суспільства та держави до зазначених проблем. Так, у Стратегії національної безпеки України серед загроз екологічній безпеці зазначено надмірний антропогенний вплив і високий рівень техногенного навантаження на територію України; негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи; значний обсяг відходів виробництва та споживання і неналежний рівень їх вторинного використання, переробки та утилізації; незадовільний стан єдиної державної системи та сил цивільного захисту, системи моніторингу довкілля [17]. На жаль, у Стратегії відсутнє бачення розвитку базових компонентів природокористування: природних ресурсів (лісів, води, землі, тварин, надр, комплексів біогеоценозів та біогеохімічних циклів) як основи функціонування економіки і необхідної умови існування суспільства. Не зосереджено увагу на проблемах водних ресурсів, кліматичних викликах, катастрофічних загрозах, пов'язаних з ерозією ґрунтів та їх деґуфікацією, деградації лісів, збіднення біоресурсів водою та

мінеральних ресурсів. У Стратегії сталого розвитку України до 2020 р. [18] серед 25 індикаторів немає жодного, що стосувався б довкілля.

Ефективність екологічного законодавства, відсутність у ньому прогалин, комплексність охоплення предмету правового регулювання, наявність чіткої екологічної політики на всіх рівнях управління та усталеної структури відповідних державних органів та інші чинники впливають на спроможність держави вирішувати наявні екологічні проблеми та запобігати виникненню нових. Однак з огляду на сучасний стан розвитку екологічних відносин, можна констатувати, що більшість із перелічених факторів ще не знайшли свого адекватного відображення в національному законодавстві або мають декларативний характер.

Екологічний імператив визначає вимоги загальносвітowego процесу трансформації суспільства, формування відповідної екологічної політики і впровадження її в усі сфери життя [19, с. 23]. Включає такі принципи та ідеї: у центрі уваги повинна знаходитися людина, яка має право на здорове і плідне життя в гармонії з природою; необхідно забезпечити рівність можливостей розвитку і збереження навколишнього середовища як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь; охорона навколишнього середовища повинна стати невід'ємною частиною загального соціально-економічного процесу і не може розглядатися у відриві від нього; на відміну від практики, що склалася, акцент слід перенести на здійснення заходів щодо екологізації економічної діяльності, у першу чергу – на усунення причин негативних техногенних впливів, а не їх наслідків; соціально-економічний розвиток має бути спрямований на поліпшення якості життя людей у допустимих межах господарської ємності екосистем; необхідно впроваджувати заходи з екологізації свідомості та світогляду людини, системи виховання й освіти. Ці вимоги відображають сутність екологічного імперативу, нерозривний та органічний взаємозв'язок соціальних, екологічних і економічних цілей сталого розвитку.

Висновки. Таким чином, під екологічним імперативом слід розуміти систему формальних і неформальних вимог, правил, норм, що регулюють антропогенну діяльність та впливають на зміни в навколишньому природному середовищі. Слід підкреслити, що екологічні імперативи є динамічним поняттям і можуть змінюватися залежно від рівня розвитку суспільства, його технологій, свідомості, добробуту, інституційного середовища та процесів глобалізації. Екологічним імперативам притаманний «спіральний» тип їх розвитку: діючи на певній території, у певний проміжок часу, за певних обставин (наявних технологічних, економічних, інституціональних умов тощо), вони, змінюючись (удосконалюючись, трансформуючись), переходять на вищий, якісніший, більш екологоорієнтований рівень.

Виходячи із запропонованого визначення, на нашу думку, екологічні імперативи, актуальні для України, можна представити у такому вигляді.

1. Збереження екологічної цілісності глобальних та локальних територіальних систем: розуміння можливості впливу антропогенної діяльності на інші території, які, втім, можуть зазнати негативних наслідків через системний характер процесів у біосфері.

2. Збереження екологічної цілісності сукупності ресурсів території: усвідомлення взаємозалежності та взаємовпливу стану природних ресурсів різних видів та їх залежності від антропогенної діяльності.

3. Споживання невідновних ресурсів не повинно випереджати розвиток технологій, що дадуть змогу суттєво зменшити

їх споживання або замінити ці ресурси іншими, відновними, у т. ч. синтетичними.

4. Споживання відновних ресурсів повинно відбуватися з урахуванням їх здатності до відновлення: обсяг спожитого протягом певного періоду ресурсу не повинен бути більшим за обсяг його відновлення за той же період; у разі зменшення ресурсу його обсяг повинен бути таким, аби не унеможливити подальше його відновлення.

5. Обсяги відходів, накопичених унаслідок людської життєдіяльності, повинні надходити у біосферу в обсязі, що не перевищує її здатність до адсорбування: прикладами порушення цього імперативу є сучасні екологічні проблеми людства, такі як зміни клімату, руйнування озонового шару, деградація землі, зменшення обсягів та погіршення якості питної води.

6. Здоров'я та цілісність екосистеми: спроможність природного середовища генерувати ресурси та послуги і їх віддавати, зберігаючи при цьому різноманіття та комплексність видів, власну стійкість, ефективність, продуктивність (наприклад, харчові ланцюги, енергетичні потоки тощо).

7. Масштаб людської діяльності не повинен перевищувати здатність біосфери нівелювати її негативні наслідки: «екологічний відбиток» від людської діяльності у біосфері не має залишатися назавжди, а розвиток людини як біологічного виду не повинен відбуватися за рахунок інших видів.

8. Слід усвідомлювати, що біосфері притаманні ентропія та незворотність процесів: якщо за нинішніх умов господарювання не відбуватимуться необхідні трансформації, ситуація у навколишньому природному середовищі невідворотно погіршуватиметься. Важливо дотримуватися правила: зроби найкраще, але використай для цього найменше ресурсів. Тобто ефективність – це найкращий «результат» за найменшу «ціну».

Література:

1. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3–30.
2. Моисеев Н.Н. Экология человечества глазами математика: (Человек, природа и будущее цивилизации) / Н.Н. Моисеев – М. : Молодая гвардия, 1988. – С. 254.
3. Моисеев Н.Н. Нравственность и феномен эволюции. Экологический императив и этика XXI в. / Н.Н. Моисеев // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 131–139.
4. Berry, Thomas. The Great Work. New York: Three Rivers Press, 1999. – P. 105.
5. Green, Herman. Thomas Berry's 'Great Work // The Ecozoic Reader. – 2000. – Vol. 1. – № 1. – P. 12.
6. Kant, Immanuel. Foundations of the Metaphysics of Morals / 2nd Ed, Trans. and Intro. Lewis White Beck. – Upper Saddle River, NJ : Prentice-Hall, 1997.
7. Habermas, Jurgen. Moral Consciousness and Communicative Action. / Trans. Christian Lenhardt and Shierry Weber Nicholsen. – Cambridge : MIT Press, 1990. – P. 197.
8. Столярчук Я.М. Глобальні асиметрії економічного розвитку / Я.М. Столярчук. – К. : КНЕУ, 2009. – 302 с.
9. Туниця Ю.Ю. Екологічний імператив сталого розвитку регіонів України: в пошуках чинників консолідації суспільства / Ю.Ю. Туниця // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.19 – С. 146–156.
10. Дробноход М. Екологічний імператив та його виміри / М. Дробноход, Ф. Вольвач // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – № 2. – С. 47–59.
11. Микитюк О.М. Екологія людини : [підручник для ВНЗ] / О.М. Микитюк, О.З. Злотін, В.М. Бровдій ; 3-є вид., випр. і доп. – Харків : ОВС, 2004. – 254 с.
12. Акимова Т.А. Экология : [учебник для вузов] / Т.А. Акимова, В.В. Хаскин. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 455 с.

13. Екологічний імператив розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://studopedia.su/8_60063_ekologichniy-imperativ-rozvitku.html
14. Сиякевич І.М. Економічні, екологічні та соціальні імперативи як інструмент подолання глобальних екологічних загроз / І.М. Сиякевич // Наукові праці Лісівничої академії наук України. – 2014. – Вип. 12. – С. 227–232.
15. Ліпський П.Ю. Соціально-екологічні імперативи сталого розвитку України (проблематика України) / П.Ю. Ліпський // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи». – Львів : ЛДУ БЖД, 2015. – 390 с.
16. Ліпський П. Енергетичний імператив, як методологічна основа гарантії екологічної безпеки і безпеки життєдіяльності людини / П. Ліпський. – К. : Вітас-ЛТД, 2010. – 12 с.
17. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
18. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
19. Национальная стратегия устойчивого социальноэкономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. / Национальная комиссия по устойчивому развитию Респ. Беларусь / Редкол.: Я.М. Александрович [и др.]. – Мн. : Юнипак. – 200 с.

Шпилевая Ю.Б., Ильина М.В. Значение экологического императива для формирования ориентиров устойчивого развития общества

Аннотация. В статье раскрыта сущность теоретико-философского понятия «экологический императив». Определено содержание и наполнение экологического императива в зависимости от времени и достижения поставленных целей. Обосновано, что процесс развития экологического императива приобретает характер непрерывного наращивания новых, усовершенствованных правил взаимодействия индивидов на основе тех, что уже завершили свой цикл.

Ключевые слова: императив, экологический императив, категорический императив, развитие общества, устойчивое развитие.

Shpylova Yu.B., Ilina M.V. The meaning of the environmental imperative for the formation of reference points of a society's sustainable development

Summary. In the article, a sense of “ecological imperative” theoretic-philosophical term is discovered. Content and subject-matter of the ecological imperative depending on time and achievement of the appointed goals are defined. It is grounded that the process of the ecological imperative’s development acquires the character of uninterrupted up-building of new, imperfect rules of economic and non-economic interactions between actors based on those who already have completed the cycle.

Keywords: imperative, ecological imperative, categorical imperative, society’s development, sustainable development.